

TÁRSADALMI MOBILITÁS ÉS ÖNGYILKOSSÁG¹

MOKSONY FERENC

A deviáns viselkedéssel foglalkozó szociológiai kutatások hosszú évtizedek óta jelentős részben azon az ösvényen haladnak, amelyet – mindenekelőtt az öngyilkosságról írott művével – még *Emile Durkheim* jelölt ki több, mint száz évvel ezelőtt. *Durkheim* hatása igen sokrétű volt, a konkrét tartalmi kérdésektől egészen az általános módszertani elvekig terjedt.² Ezen a sokrétű hatáson belül különös jelentősége volt a nagy francia gondolkodó *társadalmi változással* kapcsolatos nézeteinek. *Durkheim* a változást eredendően negatív jelenségnek tekintette: úgy vélte, minden átalakulás, *függetlenül annak irányától* a kialakult rend felbomlásához, ezen keresztül pedig a deviáns jelenségek megszorodásához vezet. Mint írta: „Az egyensúly minden megbomlása az önkéntes halál irányába tereli az embereket, még akkor is, ha az nagyobb jóléttel és az általános vitalitás fokozódásával jár. Az emberek mindig könnyebben ölik meg magukat, valahányszor valamilyen nagy átrendeződés folyik a társadalomban, akár hirtelen növekedés, akár váratlan kataklizma következtében.” (*Durkheim* 1967. 250).

Elméleti háttér

A társadalmi változásnak ez a felfogása szorosan kötődött *Durkheim* anómiaelméletéhez. Az anómia fogalma a társadalmi munkamegosztás kapcsán bukkant fel először *Durkheim* műveiben³, igazi jelentőségre azonban az öngyilkosságról írott könyvében tett szert. *Durkheim* értelmezésében az anómia olyan egyensúlyzavar, a „kollektív rendnek” olyan fölborulása, amelyet az jellemez,

¹ A tanulmány alapjául szolgáló empirikus kutatást az Országos Tudományos Kutatási Alap támogatta. A Semmelweis Egyetem Igazságügyi Orvostani Intézetében végzett adatgyűjtésre nem kerülhetett volna sor az intézmény igazgatójának, *Sótonyi Péternek* a támogatása, valamint *Antal Albert* közreműködése nélkül. Az adatfelvétel lebonyolításában és az adatok számítógépes rögzítésében *Urbán Ildikó*, *Kevevári Katalin* és *Tarjányi Gabriella* hozzáértő, lelkiismeretes munkájára támaszkodhattam. Valamennyiüknek ezúton is szeretnék köszönetet mondani.

² *Durkheim* tudományelméleti és módszertani felfogásának a későbbi empirikus kutatásokra gyakorolt hatásával egy korábbi tanulmányomban foglalkoztam részletesen (*Moksony* 1994).

³ Ebben a legelső értelmezésben az anómia a munkamegosztás zavarainak egyik formája, amelyet a munkamegosztásban részt vevő egyének közötti hatékony kapcsolatoknak, illetve a társadalmi viszonyok megfelelő szabályozásának, az egyes funkciók összehangolásának a hiánya jellemez. Ilyen helyzettel találkozhatunk például ipari válságok idején.

hogy a magatartás társadalmilag kialakult és megszilárdult szabályozóerői – amelyek addig mederben tartották az emberek tevékenységét – meggyengülnek, érvényüket veszítik. Ilyen egyensúlyzavar tanúi lehetünk – vélte *Durkheim* – gyors és nagy léptékű társadalmi változások idején, de ugyanilyen anómiás állapot figyelhető meg szerinte azokban az országokban is, ahol például gyakori a válás. A válás terjedése ugyanis aláássa a házasság intézményét, gyengíti annak viselkedésszabályozó erejét. Mint írja: „Nem kötheti az embert erősen olyan kapocs, amelyet bármelyik fél bármikor felbonthat. Az ember, ha nem érez szilárd talajt a lába alatt, elkerülhetetlenül messzebbre néz annál a pontnál, ahol éppen van.” (*Durkheim* 1967. 277)

Durkheim anómiaelmélete az idők során két irányban fejlődött tovább. A kutatók egy része *Durkheim*nek azt a gondolatát állította középpontba, amely szerint az anómia egyfajta *szabályozatlanságot* jelent, az értékek és normák megrendülését, elbizonytalanodását. Ebben a felfogásban az anómia fogalma mind közelebb került az elidegenedés fogalmához, s a kettő végül gyakorlatilag egyesült egy olyan értelmezésben, amely szerint az anómia, illetve az elidegenedés az az állapot, amikor az egyénnek nincsenek világos céljai, értékei, elszakad a társadalomtól, életét értelmetlennek, erőfeszítéseit hiábavalóknak érzi. Az anómiafogalomnak ezt az olvasatát tükrözte *Leo Srole* híres anómia-skálája, a hazai szociológiában pedig *Andorka Rudolf* képviselte leghatározottabban ezt az álláspontot (*Andorka* 1994).

Az anómiaelmélet fejlődésének másik ága elsősorban *Robert Merton* nevéhez köthető. *Merton* nem a szabályozatlanság, a „normanélküliség” gondolatát emelte ki a durkheimi örökségből, hanem a vágyak és a lehetőségek összhangjának a hiányát. Ennek megfelelően az anómiát úgy értelmezte, mint az egyén *céljai*, törekvései és az e célok eléréséhez rendelkezésére álló *eszközök* közötti feszültséget, meg nem felelést.

A mertoni anómiafelfogás több ponton is eltér a durkheimitől (vö. *Passas* 1995. 92–95). Először is, míg amaz a közös célok, értékek hiányát hangsúlyozza, emez éppenséggel nagyon is világos, mindenki által egyformán követett célokat, vagyis – legalábbis a vágyak, törekvések szempontjából – egy viszonylag egységes társadalmat feltételez.⁴ Másodszor, míg *Durkheim* az anómia ki-

⁴ A mertoni anómiaelmélettel szemben megfogalmazott kifogások jelentős részben az elméletnek éppen erre a pontjára, a célok szempontjából egységes társadalom feltételezésére irányultak. A bírálók (például *McCaghy* 1976. 52–61) szerint ez a feltételezés tarthatatlan egy plurális, kulturálisan sokszínű társadalom esetében, amelyben ráadásul az értékek és normák igen gyorsan változnak is. Lényegében *Merton* gondolatmenetének ezt az elemét érinti kiváló tanulmányában *Cohen* (1965) is, amikor hiányolja annak a szerepnek a figyelembevételét, amelyet az egyén közvetlen környezete, vonatkoztatási csoportja játszik mind a cél-eszköz feszültség kialakulásában, mind pedig e feszültség feldolgozásában. A közvetlen környezet, a vonatkoztatási csoport szerepének ezzel a hangsúlyozásával *Cohen* sikeresen közelíti az anómiaelméletet a deviáns jelenségek magyarázatának másik fő vonulatához, a szubkultúra-elméletéhez.

alakulását többé-kevésbé szorosan összekapcsolja a társadalmi változásokkal – az értékek és normák elbizonytalanodását rendszerint a gyors átalakulás következményének tekinti –, addig *Merton*nál az anómia viszonylag „krónikus” állapot, a társadalom alapvető szerkezeti sajátossága, amely végső soron az erőforrások – pénz, hatalom stb. – egyenlőtlen eloszlására vezethető vissza. Végül, míg *Durkheim* szerint a kedvező és a kedvezőtlen változások egyaránt a szabályozóerők meggyengülésével járnak, s ennek megfelelően mindkettő a deviáns jelenségek szaporodását vonja maga után, addig *Merton* – legalábbis az elmélet eredeti megfogalmazásában – elsősorban a megfosztottság, a hátrányos helyzet negatív következményeit hangsúlyozza, vagyis egy „egypólusú” felfogást képvisel *Durkheim* „kétpólusú” felfogásával szemben.⁵

Durkheim társadalmi változásokkal kapcsolatos nézetei két vonatkozásban is lényegesen befolyásolták a különféle deviáns jelenségekkel foglalkozó későbbi kutatásokat.⁶ Egyrészt uralkodóvá vált az a megközelítés, amely a modernizációnak szinte kizárólag az árnyoldalait, a stabilitásnak pedig úgyszólván csak az előnyeit hangsúlyozta, az öngyilkosság, a bűnözés és más hasonló magatartásformák terjedését pedig úgy tekintette, mint olyan árat, amit a társadalmi-gazdasági fejlődésért fizet a társadalom. Másrészt az a gondolat, hogy nem a változás iránya számít, hanem maga a változás, elterelte a figyelmet olyan tényezők hatásának a vizsgálatáról, mint amilyen a depriváció, a szegénység és a társadalmi lesüllyedés.

Azok az empirikus kutatások, amelyeket ebben a témakörben korábban végeztem, némiképp megkérdőjelezték a modernizáció szerepének ezt a *Durkheim* nyomán kialakult, és az idők során meglehetősen széles körben elfogadottá vált értelmezését. A magyarországi községekben lezajlott társadalmi-gazdasági változások és az öngyilkosság kapcsolatát vizsgálva azt találtam, hogy a deviáns viselkedésnek ez a fajtája éppenséggel azokon a településeken gyakoribb, ahol *kisebb* a foglalkozási átrétegződés mértéke, *alacsonyabb* fokú

⁵ Egy későbbi munkájában mindazonáltal *Merton* is elmozdult a „kétpólusú” felfogás irányába, megkülönböztetve egymástól a megfosztottságból és a sikerből fakadó anómiát (*Merton* 1964). „Mind ez idáig – írja ebben a tanulmányában – a deviáns magatartásnak elsősorban azokra a formáira összpontosítottam, amelyek választ jelentenek a célok túl erős és az ezeknek a céloknak az elérésére szolgáló, társadalmilag megengedett eszközök túl gyenge hangsúlyozására. Ezek a deviáns magatartások a deprivációból fakadó anómiára adott válaszok. Ezzel szemben áll az anómiának az a fajtája, amely időnként a sikert kíséri...” (219). Ez utóbbinak a magja – szerinte – „az a személyes felismerés, hogy egy hosszú ideje üzött cél elérése nem jelent biztos megállapodást. Ami lentről az út végének látszott, a valóságban csupán újabb állomás. A társak és a szélesebb közönség szemében minden teljesítmény csak előjátéka újabb és további sikereknek.” (221) Az eredeti elméletnek ezzel a módosításával *Merton* ahhoz a nézethez került közel, amelyet – az öngyilkosság vonatkozásában – *Powell* (1970) képvisel, s amely szerint az anómiás állapot a társadalmi ranglétra legalsó és legfelső fokain a leggyakoribb.

⁶ A társadalmi változások, a modernizáció és az öngyilkosság kapcsolatával foglalkozó újabb kutatások jó áttekintését nyújtja *Stack* 2000.

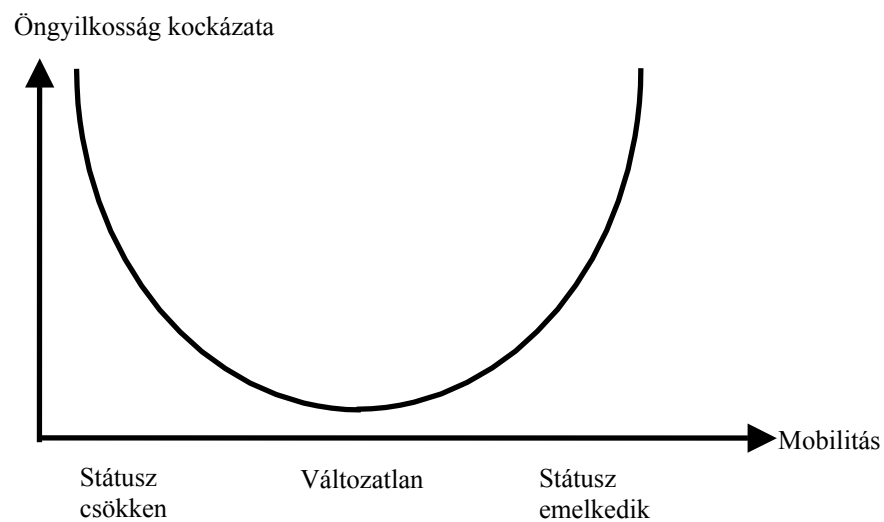
az életmód modernizáltsága és *lassúbb* a településfejlődés dinamikája (Moksony 1995). Ezek az eredmények azt sugallták, hogy a hagyományos elképzeléssel ellentétben a deviáns jelenségek terjedése nem annyira a fejlődés ára, kedvezőtlen mellékhatása, hanem épp ellenkezőleg: inkább az elmaradottság, a leszakadás, a társadalom főáramából történő kiszorulás következménye.

Az a kutatás, amelyről mostani tanulmányomban beszámolok, szorosan kötődött ehhez a korábbi munkámhoz, s középpontjában szintén a társadalmi változás és az öngyilkosság kapcsolata állt. A községekben lezajlott átalakulások helyett ezúttal a társadalmi mobilitás hatásának vizsgálatán keresztül próbáltam meg ellenőrizni a hagyományos durkheimi felfogás érvényességét. A magyarországi falvakkal foglalkozó kutatáshoz hasonlóan most is két, egymással ellentétes hipotézist fogalmaztam meg, s ezek között igyekeztem azután empirikus úton választani.

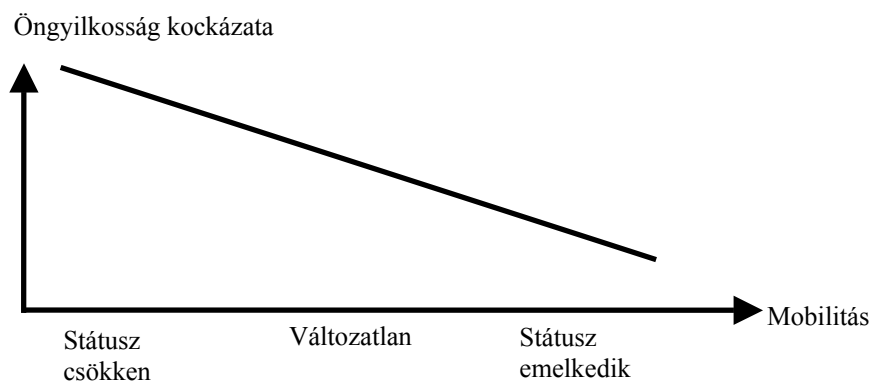
Az egyik hipotézis szerint a társadalmi helyzet *bármiféle* megváltozása, függetlenül e változás *irányától* feszültségekkel, alkalmazkodási nehézségekkel jár, kibillentí az egyént korábbi, megszokott életkeretei közül, és ezért fokozza az önpusztítás kockázatát. Ez a nézet – amelyet maga *Durkheim*, s nyomában aztán sokan mások képviseltek, s amelyet leginkább talán *dezorganizációs* hipotézisnek nevezhetnénk – *U-alakú kapcsolatot* feltételez a mobilitás és az önpusztítás kockázata között: a kockázat mértéke azok körében a legnagyobb, akiknek a helyzete akár pozitív, akár negatív irányban jelentősen módosul, s azok körében a legkisebb, akiké változatlan marad (lásd I.a ábra).

A másik felfogás szerint – ezt nevezhetnénk *deprivációs* hipotézisnek – a mobilitás hatása szempontjából egyáltalán nem közömbös a változás iránya, az, hogy valaki fölemelkedik, vagy épp lesüllyed a társadalmi ranglétrán. A *fölfelé* irányuló mobilitás a társadalmi helyzet javulását jelenti, a lehetőségek bővülését eredményezi, s ennek megfelelően vélhetőleg mérsékli az öngyilkosság veszélyét. A *lefelé* irányuló mobilitást ezzel szemben rendszerint kudarcként, vereségként élik meg az emberek, éppen ezért ebben az esetben inkább az önpusztítás kockázatának a növekedésére számíthatunk. A korábbi U-alakú összefüggéssel ellentétben itt tehát a lesüllyedéstől a változatlanságon át a felemelkedésig haladva az öngyilkosság veszélyének *többé-kevésbé egyenes vonalú csökkenésére* számíthatunk (lásd I.b ábra).

a) Dezorganizációs hipotézis
Disorganization hypothesis

b) Deprivációs hipotézis
Deprivation hypothesis

I. Társadalmi mobilitás és öngyilkosság: két hipotézis
Social mobility and suicide: two hypotheses

A vizsgálat leírása

A társadalmi mobilitásnak az öngyilkosságra gyakorolt hatását két adatforrás összekapcsolásával és együttes elemzésével igyekeztem megragadni. Az egyik adatforrás az öngyilkosokra, míg a másik a nem öngyilkosokra vonatkozó információkat tartalmazta. Ez a megközelítés – amikor is két külön mintát veszünk a függő változó két kategóriájából – case-control study-ként ismert a módszertani szakirodalomban (*Schlesselman* 1982; *Moksony* 2003. 220–224).

A rendelkezésre álló erőforrások szűkössége miatt a vizsgálat Budapestre korlátozódott. Az öngyilkosokra vonatkozó adatok azokból a kérdőívekből származtak, amelyeket 1994 második felében a Társadalomkutatási Informatikai Egyesülés munkatársai töltettek ki 202 Budapesten öngyilkosságot elkövetett személy hozzátartozóival. Az adatfelvételre a Semmelweis Orvostudományi Egyetem Igazságügyi Orvostani Intézetében került sor, az áldozat eltemetéséhez szükséges iratok átvételét követően. Az adott időszakon belül valamilyen, a temetési engedélyért jelentkező családtagot megkérdeztük. A válaszmegtagadás úgyszólván elhanyagolható volt; egy kivétellel az összes hozzátartozó vállalkozott a számára is egyfajta lelki megkönnyebbülést nyújtó beszélgetésre. Mivel az öngyilkosok boncolása a *halál* helye, nem pedig az áldozat tényleges *lakóhelye* szerint történik, a mintába olyanok is bekerültek, akik csupán tetteiket követték el a fővárosban, de ők maguk nem ott éltek. Ezeket az eseteket kihagyva a mintanagyság 182 főre csökkent.⁷

A nem öngyilkosokra vonatkozó információk a Magyar Háztartás Panel 1994. évi harmadik hullámából származtak. Ebben a vizsgálatban 610 budapesti lakos szerepelt; ők alkották azt a kontrollcsoportot, amelynek társadalmi mobilitását az öngyilkosokéival összehasonlítottam.

A statisztikai elemzés során a két adatforrást – az öngyilkosokra és a nem öngyilkosokra vonatkozót – egyetlen, egységes adathalmazként kezeltem, s létrehoztam egy olyan kétértékű változót, amely azt jelezte, melyik mintából származik az adott megfigyelés. 0-val kódoltam azokat a megfigyeléseket, amelyek a Háztartás Panelből származtak, és 1-gyel azokat, amelyek az öngyilkosok hozzátartozóival készült interjúkból. Ezt a kétértékű változót használtam azután egy logisztikus regresszióelemzés függő változójaként.

A logisztikus regresszió alkalmazását alapvetően két körülmény indokolta. Egyrészt dichotóm függő változó esetén a várható érték lényegében egy való-

⁷ A kiválasztott minta nem csupán tágabb, de egyszersmind szűkebb is volt a kíváncsnál: hiányoztak belőle azoknak a budapestieknek az adatai, akik az ország más részében vetettek véget életüknek. Ezeket az adatokat nem tudtam megszerezni, így a végleges minta nem tartalmazta azt a minden bizonnyal kis számú öngyilkost, aki a fővárosban lakott ugyan, de tettét másutt követte el.

színűség⁸, következésképpen a regresszióval becsült értékek nem lehetnek nagyobbak 1-nél, illetve kisebbek 0-nál. A hagyományos lineáris regresszió alkalmazásakor azonban ez a feltétel igen gyakran nem teljesül. Ennek oka, hogy – épp a linearitás feltevéséből adódóan – a magyarázó változó hatása állandó, azaz egy egységnyi változása a függő változót mindig ugyanannyival módosítja, ezért aztán a magyarázó változó magas, illetve alacsony értékei esetén a becslések túlléphetik a valószínűségek számára megengedett 0–1 tartományt.⁹ A logisztikus regresszió úgy birkózik meg ezzel a nehézséggel, hogy nemlineáris kapcsolatot feltételez a függő változó várható értéke – azaz a vizsgált esemény bekövetkezési valószínűsége – és a magyarázó változók között, ez utóbbiak hatását fokozatosan csökkentve a két szélső pont (0 és 1) felé haladva. A magyarázó változó hatásának ez a szélek felé haladva megfigyelhető fokozatos csökkenése ölt testet a logisztikus görbe jól ismert, elnyújtott S betűre emlékeztető alakjában.¹⁰

A másik ok, ami miatt a logisztikus regresszió mellett döntöttem, a mintavétel sajátosságával kapcsolatos. Függő változó szerinti mintavétel, azaz a case-control study esetében a magyarázó változók hatását kifejező hagyományos statisztikai mutatók – így pl. a százalékos különbségek vagy a lineáris regressziós együtthatók – torzított becslést adnak (*Andersen 1990; Loftin & McDowall 1988*). Ennek oka, hogy ezek a mutatók nem függetlenek a mintavételi aránytól, vagyis attól, hogy hány megfigyelést választunk ki a függő változó egyes kategóriáiból. Ilyenkor a megfelelő hatásmutató az esélyhányados, ennek értéke ui. független a mintavétel módjától (vö. *Morgan & Teachman 1988. 930*). Mivel a logisztikus regressziós együtthatók antilogaritmusai esélyhányadosokként értelmezhetők, ez a módszer különösen alkalmasnak tűnt az adott helyzetben.

⁸ Egy 0–1 változó átlaga nem más, mint az 1-essel jelölt érték relatív gyakorisága, a valószínűség pedig nem egyéb, mint „hosszú távú” relatív gyakoriság, vagyis az a határérték, amihez a relatív gyakoriság közelít, amint a megfigyelések száma egyre nő.

⁹ További akadálya a hagyományos, a legkisebb négyzetek módszerén nyugvó regresszió alkalmazásának, hogy dichotóm függő változó esetén a hibátényezők nem tesznek eleget a statisztikai következtetéshez szükséges két feltételnek: eloszlásuk nem normális, szórásuk pedig nem állandó. Ez azonban kevésbé súlyos gond, ugyanis nagy minták esetén a regressziós együtthatók eloszlása akkor is közelítőleg normális, ha maguké a hibátényezőké nem az, a szórások különbözősége – az ún. heteroszkedaszticitás – pedig a súlyozott legkisebb négyzetek módszere segítségével korrigálható. (Minderről bővebben lásd például *Gujarati 1988. 469–471.*)

¹⁰ A logisztikus görbe S-alakját és a lineáris regresszió során feltételezett egyenest összehasonlítva látható, hogy a két modell – a lineáris és a logisztikus – elsősorban a skála két végén, az igen nagy és az igen kis valószínűségeknél, a rendkívül gyakori és a rendkívül ritka eseményeknél tér el egymástól; a középső szakaszon, ahol a valószínűségek megoszlása kiegyenlítettebb, a két görbe viszonylag közel esik egymáshoz. Ezért mondtam az imént, hogy a hagyományos lineáris regresszió korlátai ferde eloszlású változók esetén különösen szembeötlőek.

Az elemzés során a fő magyarázó változó a társadalmi mobilitás volt, amit a vizsgált személy és édesapja legmagasabb iskolai végzettsége közötti különbséggel igyekeztem megragadni. Magának a különbségnek a meghatározásakor többféle lehetőséget is mérlegeltem. A legegyszerűbb megoldásnak az *abszolút* különbség tűnt, vagyis az, hogy a vizsgált személy végzettségéből kivonom édesapjának legmagasabb iskolai végzettségét. Ennek problémája azonban, hogy nem szűri ki az iskolázottság szintjében az elmúlt évtizedek során bekövetkezett általános emelkedés – az ún. „szekuláris trend” – hatását. Márpedig előfordulhat, hogy valaki magasabb iskolai végzettséget szerez ugyan, mint édesapja annak idején, ám ez a változás elmarad attól a változástól, ami a társadalom egészében bekövetkezett. Az ilyen egyén pozíciója abszolút értelemben javult ugyan, relatív értelemben azonban romlott, vagyis saját generációjában, annak társadalmi hierarchiájában alacsonyabban helyezkedik el, mint édesapja a maga nemzedékében.

Az abszolút különbség mutatójának ezt a problémáját orvosolja a *relatív* mobilitás mutatója, amely az egyes egyének társadalmi helyzetének megváltozását a társadalom egészében bekövetkező változásokhoz, azok mértékéhez viszonyítja. E mutató kiszámításakor a vizsgált személy iskolai végzettségét kivonjuk saját nemzedékének átlagából, ugyanezt tesszük az apa végzettségével, majd a két átlagtól vett eltérés különbségét képezzük. (A relatív mobilitás értelmezéséről és méréséről bővebben lásd *Róbert* 1987.) Ez a mutató tehát a relatív társadalmi helyzet módosulását jelzi: azt, hogy az illető a többiekhez képest gyorsabban vagy lassabban haladt-e előre a társadalmi ranglétrán.

A mobilitás e kétféle – abszolút, illetve relatív – formájának a megkülönböztetése nem pusztán akadémikus kérdés: a vizsgált mintában az abszolút értelemben felfelé mobil személyek 52%-a relatív értelemben *lefelé* mobil volt, vagyis bár iskolázottsági szintjük meghaladta szüleikét, az emelkedés mértéke elmaradt az iskolai végzettség átlagának a növekedésétől, vagyis a társadalom egészére jellemző „szekuláris trend”-től. (Ez a trend egyébként nagyjából 3 év volt, vagyis a gyermekek generációjának átlagos iskolázottsági szintje ennyivel múlta felül az apák nemzedékét.)

Az abszolút és a relatív mobilitás mutatója közötti választás után hátra volt még a kérdés: hogyan, milyen formában szerepeltessem a relatív mobilitást a regresszioelemzésben. Annak alapján, amit a társadalmi mobilitás hatásával kapcsolatos kétféle felfogásról vagy hipotézisről korábban elmondtam – s amit az I. ábrán grafikusan is érzékeltettem –, indokoltnak tűnt a mobilitás három kategóriájának – státuszcsökkenés, változatlan helyzet és státuszemelkedés – a megkülönböztetése. Ennek megfelelően két ún. dummy változót hoztam létre: az egyik változó (MOBIL1) értéke 1 volt mindazon személyeknél, akiknek a relatív státusza csökkent, és 0 mindenki másnál. Ennek a változónak a regressziós együtthatója fejezi ki a relatív lesüllyedés hatását az öngyilkosságra – ahhoz a helyzethez viszonyítva, amikor a relatív státusz változatlan marad. A

másik változó (MOBIL2) azoknál vett fel 1-es értéket, akiknek emelkedett a relatív státusza, mindenki másnál pedig 0 volt. Ennek a változónak az együttthatója jelzi a relatív felemelkedés hatását az önpusztítás kockázatára – megint csak a helyzethez viszonyítva, amikor a relatív státusz változatlan marad. A harmadik kategóriát (változatlan helyzet) nem képviselte önálló magyarázó változó a regressziós modellben – ez volt a kihagyott vagy más néven referencia kategória; az a kategória, amelyhez az eredmények értelmezése során a másik kettőt viszonyítjuk.

Milyen várakozásokat fogalmazhatunk meg a két dummy változó együttthatójára nézve a mobilitással kapcsolatos kétféle elképzelés alapján? Ha a dezorganizációs hipotézis az igaz, akkor *mindkét* változó (MOBIL1 és MOBIL2) együttthatójának *pozitívnak* kell lennie, vagyis a változatlansághoz képest mind a felfelé, mind a lefelé irányuló mobilitásnak fokoznia kell az öngyilkosság veszélyét. Ha viszont a deprivációs hipotézis a helytálló, akkor az első dummy változó (MOBIL1) esetében *pozitív*, a másik (MOBIL2) esetében viszont *negatív* együttthatóra számíthatunk, vagyis a változatlan helyzethez viszonyítva a lesüllyedésnek növelnie, a felemelkedésnek azonban csökkentenie kell az önpusztítás kockázatát.

Eredmények

A logisztikus regresszióelemzés eredményeit az 1. táblázat első három számoszlópa (1. modell) tartalmazza. Az első dummy változó (MOBIL1) együttthatója pozitív (0.2056), ami arra utal, hogy a relatív társadalmi *lesüllyedés fokozza* az öngyilkosság veszélyét. A hatás nagyságáról jobban képet alkotunk magunknak, ha az együtttható antilogaritmusára, az ún. esélyhányadosra fordítjuk figyelmünket (3. számoszlópa). Ennek az esélyhányadosnak az értéke 1.23, ami azt jelenti, hogy a relatív értelemben lefelé mobil egyének önpusztítási kockázata 23%-kal nagyobb, mint azoké, akiknek nem változott a társadalmi helyzete.

A második dummy változó (MOBIL2) együttthatója negatív (-.5934), ami arra mutat, hogy a relatív társadalmi *felemelkedés mérsékli* az öngyilkosság veszélyét. Érdekes megint szemügyre venni az esélyhányadost: ennek értéke 0.55, vagyis a felfelé mobil személyek önpusztítási kockázata csupán fele azokénak, akiknek nem változott a társadalmi helyzete.

A mobilitás hatásának kétféle értelmezése közül mindezek az eredmények a deprivációs hipotézist támasztják alá. Ráadásul a mobilitás befolyása igazából még nagyobb is annál, mint amekkorának a fenti számok mutatják. Ennek oka az a jelenség, amit általában szuppresszorhatásnak nevez a módszertani szakirodalom (Rosenberg 1973). Szuppresszorhatás esetén egy vagy több változó – az ún. szuppresszorváltozók – *ellentétes előjelű mesterséges korrelációt* hoznak

létre a függő és a magyarázó változó – ezúttal az öngyilkosság és a mobilitás – között, a ténylegesnél gyengébbnek mutatva ezzel e változók kapcsolatát (erről bővebben lásd Moksony 1999. 199–213).

*1. A relatív mobilitás hatása az öngyilkosságra.
A logisztikus regresszióelemzés eredményei
Effect of relative mobility on suicide.
Logistic regression results*

Változó	1. Modell			2. Modell		
	Regressziós együttható	Standard hiba	Együttható antilogarit-musa	Regressziós együttható	Standard hiba	Együttható antilogarit-musa
MOBIL1	.2056	.2135	1.2283	.4063*	.2249	1.5013
MOBIL2	-.5934**	.2751	.5524	-.8122***	.2861	.4439
ELETKOR				.0224***	.0054	1.0226
NEM				-1.0199***	.2114	.3606
KONSTANS	-1.2665	.1438		-.9430	.3985	

n = 648 * P < 0.1 ** P < 0.05 *** P < 0.01

Megjegyzés: NEM = kétértékű változó (0 = férfi, 1 = nő)

Milyen változók idézhetnek elő szuppresszorhatást jelen esetben? Az egyik tényező, ami szóba jöhet, az életkor: a felfelé irányuló mobilitás mértéke az életkorral párhuzamosan emelkedik, ugyanakkor az idősök közismerten gyakrabban vetnek véget életüknek, mint a fiatalok. Az életkor ily módon mesterséges pozitív korrelációt hoz létre a mobilitás és az öngyilkosság között, s ez a pozitív korreláció elfedi a két változó negatív kapcsolatát. Hasonló szerepe van a nemnek is: a férfiak iskolai mobilitása valamelyest felülmúlja a nőkéét, azonban öngyilkossági veszélyeztetettségük is lényegesen nagyobb. Ismét mesterséges pozitív korreláció keletkezik tehát a mobilitás és az önpusztítás között, s ez a korreláció megint csak elrejtí az eredeti negatív összefüggést.

A szuppresszorhatás kiküszöbölése érdekében újraválasztottam a regressziót az életkor és a nem mint kontrollváltozók bevonásával. Ez utóbbit egy olyan dummy változó képviselte a modellben, amelynek értéke 0 volt a férfiak, és 1 a nők esetében. Az eredményeket az 1. táblázat 2. modellje mutatja. Mint látható, a nem és az életkor okozta torzítás megszüntetése után valóban jelentősen erősödött a mobilitás hatása. Az első dummy változó (MOBIL1) együtthatója 0.2056-ról 0.4063-ra ugrott, az esélyhányados pedig 1.23-ról 1.50-ra emelkedett, vagyis a lefelé mobil személyek önpusztítási kockázata most már 50%-kal múlja felül azokat, akiknek a társadalmi helyzete nem változott. Ugyanígy a második dummy változó (MOBIL2) esetében az esélyhányados 0.55-ről 0.44-ra módosult, ami azt jelenti, hogy a felfelé mobil egyének öngyilkossági veszé-

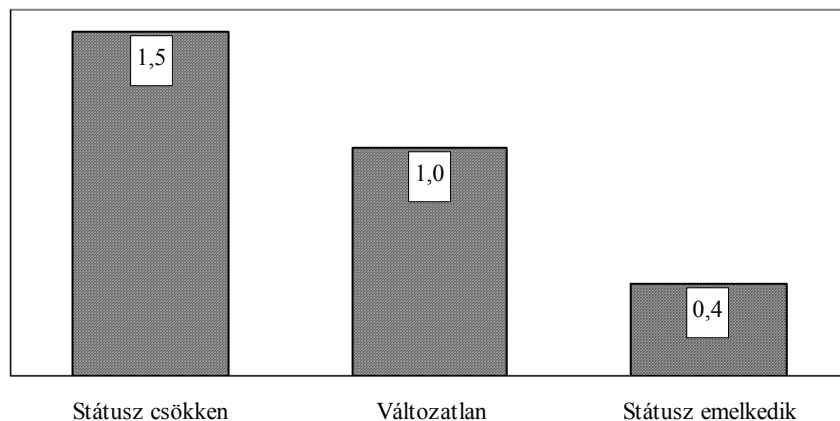
lyezettetettsége már csupán 44%-a azokénak, akiknek relatív státusza változatlan maradt.

Hogy a táblázatban szereplő számokból kirajzolódó tendenciát még jobban kidomborítsam, a II. ábrán külön is feltüntettem a nem és életkor szerint korrigált esélyhányadosokat, ezúttal is azokat tekintve viszonyítási alapnak, akiknek nem változott a társadalmi helyzete (az ő esélyhányadosuk éppen ezért 1). Az ábrán jól látható az öngyilkossági kockázat fokozatos mérséklődése, amint haladunk balról jobbra, a társadalmi ranglétrán lefelé mozgó személyektől a változatlan helyzetűeken át egészen azokig, akiknek javult a relatív státusza. Ez a trend tökéletes összhangban van azzal a várakozással, amit a deprivációs hipotézis alapján korábban megfogalmaztam, s amit az I.b ábrán grafikusán is megjelenítettem.

Mobilitás vagy iskolázottság?

Mielőtt azonban következtetéseinkkel túl messzire mennénk, szembe kell néznünk egy alternatív magyarázattal. A relatív mobilitás – aminek szerepét mind ez idáig vizsgáltuk – aligha független az adott egyén *iskolai végzettségétől*: a társadalmi ranglétrán felemelkedők valószínűleg átlagosan tanultabbak, mint azok, akik lesüllyedést kénytelenek megélni. Ugyanakkor maga az iskolázottság vélhetőleg befolyásolja – éspedig csökkenti – az önpusztítás kockázatát. Elképzelhető tehát, hogy amit mi a mobilitás hatásának tulajdonítottunk, az igazából csupán annak a mesterséges korrelációnak az eredménye, amit az iskolázottság mint harmadik változó hoz létre a mobilitás és az öngyilkosság között.

Valóban, az adatokat szemügyre véve azt látjuk, hogy minél kedvezőbben változott – a szülői nemzedékhez képest – valakinek a társadalmi helyzete, átlagosan annál magasabb az iskolai végzettsége. Míg például a társadalmi ranglétrán felfelé mozgó személyek körében mintegy 44% a felsőfokú végzettségűek aránya, a lefelé mobilok körében csupán 25%. Ahhoz, hogy a mobilitás valódi befolyását megállapítsuk, ezt a mobilitás és iskolázottság közötti korrelációt előbb ki kell küszöbölnünk. Ennek érdekében újra lefuttattam a logisztikus regressziót, kiegészítve a modellt az iskolai végzettség változójával (ISKVEGZ). Az eredmények a 2. táblázatban találhatók. A táblázatból kitűnik, hogy az iskolázottság hatásának kiszűrése szinte alig befolyásolta az eredményeket: a társadalmi lesüllyedés továbbra is fokozza, a felemelkedés pedig mérsékli az önpusztítás kockázatát. Elmondhatjuk hát, hogy a mobilitásnak az a hatása, amit korábban megállapítottunk, valódi, legalábbis abban az értelemben, hogy létét nem pusztán az iskolázottság által teremtetett mesterséges korrelációnak köszönheti.

Referencia kategória=Változatlan

II. Életkor és nem szerint korrigált esélyhányadosok *Age and sex adjusted odds ratios by mobility type*

A hozzátartozók válaszainak megbízhatósága

Mindazokkal az eredményekkel szemben, amelyeket idáig bemutattam, megfogalmazható egy módszertani természetű ellenvetés. Kutatásomnak ez a része – amint azt már említettem – két különböző adatforrás összekapcsolásán alapult, s e két forrás az adatgyűjtés módját tekintve alapvetően eltért egymástól. Míg a Magyar Háztartás Panel keretében megkérdezett személyek *maguk* nyilatkoztak saját és édesapjuk iskolai végzettségéről, addig az öngyilkosok esetében ezek az információk az elhunyt valamelyik *hozzátartozójától* származtak. Az öngyilkosokra vonatkozó adatoknak ez a közvetettsége felveti a kérdést, nem lehetséges-e, hogy ami a mobilitás hatásának tűnik, az valójában csupán a hozzátartozók válaszaiban rejlő mérési hiba következménye. Elképzelhető például, hogy a lefelé irányuló mobilitás és a nagyobb önpusztítási kockázat kapcsolata pusztán annak tulajdonítható, hogy a hozzátartozók szisztematikusan alábecsülték az áldozat iskolázottsági szintjét, ill. túlbecsülték édesapjának az iskolai végzettségét.

2. *A relatív mobilitás hatása az öngyilkosságra az iskolai végzettség hatásának kiszűrése után*

Effect of relative mobility on suicide, controlling for people's own educational level

Változó	Együttható	Standard hiba	Együttható antilogaritmus
MOBIL1	.4090*	.2250	1.5052
MOBIL2	-.7617**	.2987	.4669
ELETKOR	.0222***	.0054	1.0225
NEM	-1.0330***	.2130	.3559
ISKVEGZ	-.0409	.0697	.9599
KONSTANS	-.6608	.6239	

n = 648 * p < 0.1 ** p < 0.05 *** p < 0.001

Megjegyzés: NEM = kétértékű változó (0 = férfi, 1 = nő)

Bár a mérési hibának ez a torzító hatása nem zárható ki teljes bizonyossággal, a rendelkezésre álló adatok alapján képet alkothatunk a torzítás valószínű mértékéről. Az egyik lehetséges megközelítés annak megvizsgálása, vajon az iskolai végzettségre vonatkozó válaszok függenek-e attól, hogy a hozzátartozó milyen rokoni kapcsolatban állt az elhunytal. Ha igen, akkor joggal gyanakodhatunk mérési hibára, bár még ebben az esetben sem teljesen biztos, hogy valóban torzításról van szó.¹¹ Ha viszont nincs kapcsolat a rokonsági fok és a kérdőívre adott válasz között, akkor a mérési hiba veszélye csekélynek tekinthető.

A kérdés tisztázására összehasonlítottam egymással a közeli és a távoli hozzátartozók válaszait. Közeli hozzátartozónak tekintettem az áldozat házastársát, szüleit és gyermekeit, távolinak pedig az unokákat és az egyéb rokonokat, valamint az elhunyt családjához nem tartozó ismerősöket. A 3. táblázat e két csoport válaszainak átlagait és az átlagok közötti eltérés statisztikai szignifikanciáját mutatja. Mint látható, a hozzátartozók két csoportja közötti különbség sem az elhunyt iskolai végzettsége, sem apjának iskolai végzettsége esetében nem szignifikáns. Ennek alapján nem tűnik valószínűnek az a feltetelezés, hogy a korábban bemutatott eredmények pusztán a hozzátartozók válaszaiban rejlő mérési hibának tulajdoníthatók.

¹¹ A rokonsági fok és az iskolai végzettségre adott válasz közötti kapcsolat lehet annak is a következménye, hogy a hozzátartozó viszonya az elhunythoz korrelál egy olyan változóval, amely ugyanakkor befolyásolja az iskolai végzettséget, ill. az iskolai mobilitást. Ilyen változó lehet pl. az életkor: elképzelhető, hogy azok az öngyilkosok, akiknek temetését nem házastársuk, hanem gyermekük vagy unokájuk, esetleg egy ismerős intézi, átlagosan idősebbek, a magasabb életkor pedig – amint azt korábban láttuk – nagyobb mértékű felfelé mobilitással jár együtt.

3. *A hozzátartozók válaszai a rokonság foka szerint*
Effect of respondent status (suicide sample)

Rokonsági fok	Öngyilkosok átlagos iskolai végzettsége	Öngyilkosok apjának átlagos iskolai végzettsége
Közeli hozzátartozó	6.3898	3.6733
Távoli hozzátartozó	6.2553	3.4167
Különbség statisztikailag szignifikáns?	nem	nem

Összegzés és következtetések

A kutatás, amelyről ebben a tanulmányban beszámoltam, a nemzedékek közötti mobilitás öngyilkosságra gyakorolt hatásával foglalkozott. Az elemzés kiindulópontjaként kétféle feltevést fogalmaztam meg: az egyik szerint – ezt neveztem dezorganizációs hipotézisnek – a társadalmi helyzet bármiféle megváltozása – függetlenül e változás irányától – fokozza az önpusztítás kockázatát. A másik szerint – ezt hívtam deprivációs hipotézisnek – nagyon is számít a mobilitás iránya, s míg a lesüllyedés növeli, a felemelkedés éppenséggel csökkenti az öngyilkosság veszélyét. E kétféle elképzelés közül az adatok egyértelműen cáfolták az elsőt, és megerősítették a másodikat.

Mindezeknek az eredményeknek a fényében – úgy tűnik – a szokásosnál némileg árnyaltabban kell megítélnünk a társadalmi változások és az öngyilkosság kapcsolatát. A hagyományos felfogás szerint – amelynek gyökerei *Durkheimig* nyúlnak vissza – a társadalom átalakulása, a modernizáció a korábbi természetes közösségek felbomlásához, az emberek viselkedését irányító értékek és normák elbizonytalanodásához, ezen keresztül pedig a deviáns jelenségek terjedéséhez vezet. Ez az álláspont alábecsülni látszik azokat a veszélyeket, amelyeket épp a változás *elmaradása*, a modernizációs folyamatból való kiszorulás jelenthet az egyének számára. Az a tény, hogy a lefelé irányuló mobilitás jelentős mértékben fokozta az önpusztítás kockázatát, jelzi a lemaradásnak, a peremre szorulásnak a lehetséges kedvezőtlen következményeit.

Ezek a megállapítások összhangban vannak annak a korábbi kutatásomnak a következtetéseivel, amely az öngyilkosságok alakulását vizsgálta Magyarország községeiben, s amelyről röviden szóltam már a cikk bevezetőjében. Abban a kutatásban – mint említettem – azt találtam, hogy a deviáns viselkedésnek ez a fajtája épp azokon a településeken gyakoribb, ahol *kisebb* a foglalkozási átrétegződés mértéke, *alacsonyabb* fokú az életmód modernizáltsága és *lassúbb* a településfejlődés dinamikája. Ezeknek az adatoknak a fényében fogalmaztam meg azt a következtetést, hogy a közkeletű vélekedéssel szemben a deviáns

jelenségek terjedése nem annyira a fejlődés ára, kedvezőtlen mellékhatása, hanem épp ellenkezőleg: inkább az elmaradottság, a leszakadás, a társadalmi fejlődés sodrából történő kiszorulás eredménye.

HIVATKOZÁSOK

- Andersen, B.* (1990). *Methodological errors in medical research*. Oxford: Blackwell.
- Andorka, R.* (1994). Deviáns viselkedések Magyarországon – általános értelmezési keret az elidegenedés és az anómia fogalmak segítségével. In: *Münnich, I. és Moksony, F., szerk.: Devianciák Magyarországon*. Budapest: Közélet Kiadó. 32–75.
- Cohen, A.K.* (1965). The sociology of the deviant act: anomie theory and beyond. *American Sociological Review*, 30: 5–14.
- Durkheim, E.* (1967). *Az öngyilkosság*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Gujarati, D.N.* (1988). *Basic econometrics*. New York etc.: McGraw-Hill.
- Loftin, C. & McDowall, (1988).* The analysis of case-control studies in criminology. *Journal of Quantitative Criminology*, 4: 85–98.
- McCaghy, Ch.* (1976). *Deviant behavior. Crime, conflict and interest groups*. New York: Macmillan.
- Merton, R.K.* (1964). Anomie, anomia, and social interaction: contexts of deviant behavior. In: *Clinard, M.B., ed., Anomie and deviant behavior*. New York: Free Press. 213–242.
- Moksony, F.* (1994). The whole, its parts, and the level of analysis: Durkheim and the macrosociological study of suicide. In: *Lester, D., ed.: Durkheim 'Le suicide'. One hundred years later*. Philadelphia: Charles Press, 101–114.
- Moksony, F.* (1995). A fejlődés ára vagy az elmaradottság átka? Az öngyilkosság alakulása Magyarország községeiben. *Szociológiai Szemle*, No. 2. 73–84.
- Moksony, F.* (1999). Gondolatok és adatok. Társadalomtudományi elméletek empirikus ellenőrzése. Budapest: Osiris Kiadó.
- Moksony, F.* (2003). Születési régió és öngyilkosság: létezik-e az önpusztítás területi szubkultúrája? *Demográfia*, 46, No. 2–3. 203–225.
- Morgan, S.P. & Teachman, J.D.* (1988). Logistic regression: description, examples, and comparisons. *Journal of Marriage and the Family*, 50: 929–936.
- Passas, N.* (1995). Continuities in the anomie tradition. In: *Adler, F. & Laufer, W.S., eds.: The legacy of anomie theory*. New Brunswick – London: Transaction Publishers, 91–112.
- Powell, E.* (1970). *The design of discord. Studies of anomie*. New York: Oxford University Press.
- Róbert, P.* (1987). Mobilitási és reprodukciós folyamatok a magyar társadalomban. *Valóság*, 10. sz. 37–47.
- Rosenberg, M.* (1973). The logical status of suppressor variables. *Public Opinion Quarterly*, 37: 359–372.
- Schlesselman, J.J.* (1982). *Case-control studies: design, conduct, and analysis* Oxford: Oxford University Press.

Stack, S. (2000). Suicide: a 15-year review of the sociological literature. Part I: cultural and economic factors. *Suicide and Life-Threatening Behavior*, 30: 145–62. Part II: modernization and social integration perspectives. *Suicide and Life-Threatening Behavior*, 30: 163–76.

Tárgyszavak:

Deviancia
Öngyilkosság
Társadalmi mobilitás

SOCIAL MOBILITY AND SUICIDE IN HUNGARY

Summary

Two theories have been advanced in the sociological literature to explain the effect of social mobility on suicide. The disorganization argument, first proposed by *Emile Durkheim*, holds that changes of any kind, regardless of their direction, result in a state of anomie, which, in turn, increases the risk of self-destruction. The deprivation argument, in contrast, asserts that it is precisely the direction of change that matters and while downward mobility does indeed make people more vulnerable to suicide, upward mobility does not. I test these competing explanations by conducting a case-control study, using separate samples of suicidal and non-suicidal individuals. The results support the deprivation theory, showing that while people experiencing a downward shift compared to their parents are more likely to take their life than those whose position remained stable, individuals who managed to climb up the social hierarchy have a relatively low risk of suicide.